

UOT 94(479.24); UOT 930.2

ŞƏBNƏM RÜSTƏMOVA

AMEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix və Etnologiya İnstitutunun doktorantı
shabnamrustamova23@gmail.com

QƏRBİ AZƏRBAYCAN TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ “OSMANLI TƏHRİR DƏFTƏRLƏRİ”NİN ƏHƏMİYYƏTİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/108/279-286>

İri güc mərkəzlərinin köməyi ilə 1918-ci ildə tarixi Qərbi Azərbaycan torpaqlarında (Çuxursəd-İrəvan bölgəsi) özlərinə dövlət yaratmış, bu coğrafiyaya sahiblənmiş və bölgənin bütün türk-müsəlman əhalisinin maddi-mənəvi mədəniyyətini məhv etmiş ermənilər vandalları hələ də özlərini bu torpaqların aborigen sakinləri kimi təqdim edirlər. Erməni yalanlarının ifşasında ilkin mənbələrin, o cümlədən Türkiyənin İstanbul şəhərində yerləşən Başbakanlıq Osmanlı Arxivində qorunub saxlanan Çuxursəd (İrəvan) bölgəsinin XVI əsrin sonu və XVIII əsrin ilk 30 illiyi tarixini özündə ehtiva edən müfəssəl və icmal dəftərlərinin rolu danılmazdır.

Təqdim edilən məqalədə XVIII əsrin I yarısı Azərbaycan tarixinin mühüm qaynağı olan Çuxursəd (İrəvan) bölgəsinin tarixi ilə bağlı Osmanlı məmurları tərəfindən 1725-1727-ci illərdə tərtib edilmiş müfəssəl təhrir dəftərinin (TTD-901) Qərbi Azərbaycan tarixinin öyrənilməsindəki əhəmiyyətindən bəhs edilir. Dəftərlərin ehtiva etdiyi məlumatlara əsasən Qərbi Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsü, İrəvan şəhərinin təsviri, əhalinin vəziyyəti, Qərbi Azərbaycanın onomastik vahidləri ilə bağlı materiallar yığcam şəkildə nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: Çuxursəd (İrəvan) bölgəsi, İrəvan şəhəri, onomastik vahidlər, Müfəssəl təhrir dəftəri.

Giriş. İndiki Ermənistan Respublikasının ərazisi – tarixi Qərbi Azərbaycan torpaqları (Çuxursəd – İrəvan bölgəsi) hər zaman Azərbaycan dövlətlərinin – Atabəylər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi, Nadir şah imperiyalarının ayrılmaz tərkib hissəsi olmuşdur. Çuxursəd (İrəvan) bəylərbəyliyi, onun paytaxtı İrəvan şəhərini ətrafındakı torpaqlarla birlikdə uzun dövr ərzində Azərbaycanın məşhur Rumlu, Ustaclı və Qacar tayfasının görkəmli nümayəndələri idarə etmişdir.

Bu tarixi həqiqətlərə baxmayaraq, bu gün erməni millətçiləri beynəlxalq ictimaiyyətin gözləri qarşısında heç nədən çəkinmədən Cənubi Qafqazın tarixi keçmişini saxtalaşdırmaqda davam edirlər. Ermənilər tarixi Qərbi Azərbaycan torpaqlarını “Şərqi Ermənistan”, özlərini isə bu torpaqların aborigen sakinləri kimi təqdim edərək Azərbaycana saxta torpaq iddialarını davam etdirirlər.

Erməni yalanlarının ifşasında ilkin mənbələrin, o cümlədən Türkiyənin İstanbul şəhərində yerləşən Cümhurbaşbakanlığı Osmanlı Arxivində qorunub saxlanan Çuxursəd (İrəvan), Gəncə-Qarabağ, Naxçıvan, Ərdəbil və digər bölgələrimizin XVI əsrin sonu və XVIII əsrin ilk 30 illiyi tarixini özündə ehtiva edən *icmal*, *müfəssəl*, *timar ruznamçə*, *təhvil* və *təhrir* dəftərlərinin rolu danılmazdır.

Bu qaynaqlar içərisində şərti olaraq İrəvan dəftərləri adlandırdığımız – 1590-cı ildə tərtib edilmiş “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri” (bundan sonra – TTD-633), 1727-ci ildə tərtib edilmiş “Rəvan livasının müfəssəl təhrir dəftəri” (bundan sonra – TTD-901) və 1728-ci ildə tərtib edilmiş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri” (bundan sonra – TTD-898) – adlı tarixi sənədlər Qərbi Azərbaycan tarixinin müxtəlif problemlərinin – inzibati-ərazi bölgüsü, siyasi, iqtisadi və demoqrafik vəziyyəti, çoxsaylı onomastik materialların araşdırılması baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Osmanlı dövlətinin maliyyə-vergi sistemində mövcud olmuş qaydaya görə, vilayətlər üzrə təhririn keçirilməsi, yəni əhalinin siyahıya alınması hər 30 ildən bir nəzərdə tutulurdu və bunun əsasında *müfəssəl* və *icmal* olmaqla iki variantda dəftərlər hazırlanırdı. “*Müfəssəl dəftərlər*” – adlarından da göründüyü kimi, daha təfərrüatlı olub bölgənin bütün gəlir mənbələri ilə birgə vergiyə tabe tutulan əhalinin adbaad qeydə alınması ilə tərtib olunurdusa, sonradan bunların əsasında hazırlanan “*İcmal dəftəri*” daha yığcam şəkildə tərtib olurdu (bax: 8, s.5).

İrəvan “*müfəssəl*” və “*icmal*” dəftərlərinin oxunması, tərcüməsi, təhlili, nəşr edilməsi və digər

məsələlərlə bağlı görkəmli tarixçi alimlərimiz Ziya Bünyadov, Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı), Fərəh Hüseyn və Tofiq Nəcəflinin xidmətləri danılmazdır (3; 4; 8; 7). Bütün bunlarla yanaşı Azərbaycan tarixini əks etdirən Osmanlı dəftərlərinin araşdırılmasında Əli Sinan Bilgili, Raif İvecan, Səlcuq İlkaz, Mehmet Alaaddin İslamoğlu (10; 14; 13; 6) və digər tədqiqatçıların da mühüm xidmətləri vardır.

Təqdim edilən məqalədə Çuxursəd (İrəvan) bölgəsinin tarixi ilə bağlı Osmanlı məmurları tərəfindən 1725-1727-ci illərdə tərtib edilmiş müfəssəl təhrir dəftərinin (TTD-901) Qərbi Azərbaycan tarixinin öyrənilməsindəki əhəmiyyətindən bəhs ediləcəkdir.

Onu da qeyd edək ki, tədqiqatçı alim Fərəh Hüseyn tərəfindən transliterasiya və tərcümə edilərək mətninə qeydlər və şərhlər yazılmış bu mənbədə İrəvan əyalətinin inzibati-ərazi bölgüsü, iqtisadi həyatı, demoqrafik və etnik vəziyyəti, şəhər və kəndlərin vəziyyəti, ən əsası qiymətli onomastik materiallar öz əksini tapmışdır. Həmçinin kitabın sonunda mənbəyə aid terminlərin lüğəti və onomastik göstəricilərin təqdim edilməsi ondan istifadəni asanlaşdırır.

Dəftərin tərtib edildiyi tarixi şərait. XVI əsrin son və XVIII əsrin I rübündə baş vermiş Səfəvi-Osmanlı müharibələri nəticəsində Qərbi Azərbaycan torpaqları – Çuxursəd (İrəvan) bölgəsi və onun mərkəzi İrəvan qala şəhəri dəfələrlə bu və ya digər tərəfin idarəçiliyində qalmışdır. 100 ildən çox davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibələri 1639-cu ildə Qəsri-Şirin müqaviləsi ilə başa çatdı və iki imperiya arasında 1723-cü ilə kimi uzunmüddətli sülh dövrü davam etdi.

Lakin XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində mərkəzi hakimiyyət çox zəifləmiş, artıq dövlətin digər əraziləri kimi, Azərbaycanın da ayrı-ayrı bölgələrini idarə edən hakimlər, o cümlədən, Çuxursəd bəylərbəyləri də mərkəzi hakimiyyətdən ayrılıb müstəqil hakimlərə çevrilirdi. Yerli hakimlər öz məqsədlərinə çatmaq üçün xalq üsyanlarından istifadə edirdilər. Səfəvilərin zəifləməsindən istifadə edən əfqanlar 1722-ci ildə dövlətin paytaxtı İsfahan şəhərini ələ keçirdilər. Belə bir vaxtda yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edən Rusiya 1722-1723-cü illərdə Səfəvi dövlətinə məxsus Xəzərsahili vilayətləri işğal etdi (2, s.348-349).

Rusiyanın işğalçılıq siyasəti Osmanlı imperiyasına ciddi fəaliyyətə sövq etdi və o 1723-cü ildə öz qoşunlarını Azərbaycana yeritdi. Gəncə, sonra isə İrəvan və Naxçıvan istiqamətində yürüş gücləndi, 1724-cü ilin mayında Xoy qalası tutuldu (1, s.122).

Osmanlı imperiyası ilə Rusiya arasında müharibə təhlükəsi dərinləşdi. Lakin Fransanın diplomatik vasitəçiliyi ilə 1724-cü il iyunun 12-də tərəflər arasında İstanbulda müqavilə imzalandı. Müqavilənin şərtlərinə görə Rusiya işğal etdiyi Xəzərsahili vilayətləri əlində saxlamaqla kifayətləndi. Osmanlı dövləti isə Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın qalan ərazilərini işğal etmək üçün Rusiyanın bitərəfliyini təmin etdi (1, s.122; 5, s.44).

İstanbul müqaviləsindən sonra Osmanlı imperiyası bütün sərhədboyu Cənubi Qafqaza öz qoşununu yeritdi. 1724-cü ilin yayında Osmanlı sərkərdəsi Arifi Əhməd paşa 60 min nəfərdən artıq qoşunla Tiflisdən İrəvan şəhərinə doğru hərəkət etdi. Tezliklə osmanlı qoşunları tərəfindən mühasirəyə alınan İrəvan qalası Əliqulu (Allahqulu) xanın başçılığı ilə 92 gün qəhrəmancasına müqavimət göstərmişdir. İrəvan qalasının mühasirəsi zamanı ciddi müqavimətlə qarşılaşan Arifi Əhməd paşa Osmanlı sultanından əlavə qüvvələr göndərilməsini xahiş etmişdi. Onun müraciətinə cavab olaraq Osmanlı sultanı öncə 35 min, sonra Kütahya paşasının başçılığı ilə daha 10 min, bundan sonra isə Mısirdən əlavə olaraq 3 min nəfərlik qüvvə göndərmişdi (9, s.46).

İrəvan qalası güclü müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, 1724-cü il sentyabr ayının 28-də qalanın təslim edilməsinə dair Çuxursəd bəylərbəyi Hacı Əliqulu xan ilə əldə olunan razılaşmaya əsasən oktyabr ayının 4-də qala açarları Osmanlı tərəfinə təhvil verildi və beləliklə, vilayət Osmanlı hakimiyyəti altına keçdi (8, s.4).

İrəvan qalası ələ keçdikdən sonra Anadolu valisi Osman paşa İrəvana hakim təyin olundu (9, s.70) və Çuxursəd bəylərbəyliyi 10 ildən çox osmanlıların hakimiyyəti altında qaldı. Osmanlılar işğal etdikləri Azərbaycan ərazilərində öz inzibati idarə sistemlərini tətbiq edərək əyalətləri sancaqlara, onları isə nahiyələrə bölmüşdü.

Qeyd etdiyimiz kimi, bölgəni idarə edən Osmanlı məmurları tərəfindən 1725-1727-ci illərdə aparılan siyahıyaalmanın nəticəsində əyalətinin icmal, müfəssəl və təhrir dəftərləri tərtib edilmişdir.

Başbakanlıq Osmanlı arxivinin “Mühimme Defteri”nin 132 sayılı sənədinə əsaslanan Rafik İve-

canın fikrinə görə, İrəvan şəhərinin və ətraf ərazilərinin tutulmasından sonra 1725-ci ilin iyun ayının ortalarında (evail-i Şevval 1137) verilmiş bir hökmdən bölgənin təhririnin (vergi verən əhalinin siyahıya alınması – Ş.R.) keçirilməsinə başlanıldığı məlum olur (14, s.122).

Təhrir dəftəri “*Başbakanlık Osmanlı Arşivində*” (BOA) 901 qeydiyyat nömrəsi ilə mühafizə olunmaqdadır. Həmin tarixi sənəd 1724-cü il Osmanlı-Rusiya İstanbul müqaviləsinin şərtlərinə görə Azərbaycanın Xəzəryanı əraziləri istisna olmaqla Şamaxıdan Həmədana qədər olan vilayətlərin, o cümlədən, Çuxursəd bəylərbəyliyi Osmanlı hakimiyyəti altına keçdiyi dövrdə hazırlanmışdır” (bax: 8, s.3).

Dəftərin tamamlanması haqqında Türkiyə tarixçisi Ali Sinan Bilgili yazır: “3 oktyabr 1724-cü ildə Köprülüzadə Abdullah Paşa tərəfindən ələ keçirilən İrəvanın osmanlılar tərəfindən tərtib edilən ikinci müfəssəl dəftəri 583 səhifədən ibarətdir və dəftərin tərtibat prosesi *Gürre-i Məhərrəm 1140* (19-20 avqust 1727) tarixində tamamlanmışdır” (11, s.107).

F.Hüseynin yazdığına görə, “*Yazma, qeyd etmə, dəftərə köçürmə*” mənasında olan ərəb mənşəli *təhrir* sözü Osmanlı dövlətinin fiskal sistemində bir istilaha çevrilərək müəyyən inzibati-ərazi bölgədə bütün gəlir mənbələrinin, o cümlədən vergi ödəyicisi kateqoriyasına daxil olan əhalinin qeydiyyatına alınması prosesinə deyildir. Bu proses nəticəsində tərtib olunan tarixi sənədlər isə *təhrir dəftərləri* və ya *tapu təhrir dəftərləri* adlanırdı” (8, s.5).

Qərbi Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsü. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “İrəvan dəftəri”nin icmal variantı mərhum akademik Z.Bünyadov və tarixçi alim H.Məmmədov (Qaramanlı) tərəfindən tərcümə olunaraq 1996-cı ildə nəşr olunmuşdur. Həmin nəşrin “*İrəvan əyalətinin dəftərləri (Qısa icmal)*” adlı *Giriş* hissəsində Osmanlı mənbələrində Rəvan livası (İrəvan əyaləti) kimi qeyd edilən keçmiş Çuxursəd bəylərbəyliyi Osmanlı hakimiyyəti altında olduğu dövrlərdə tərtib olunmuş müfəssəl, icmal, sicil dəftərləri haqqında təfərrüatlı məlumat verilməklə yanaşı, həmçinin inzibati bölgünün də təsviri verilmişdir (bax: 3, s.5-22; 16, s.683-690).

İrəvan əyalətinin müfəssəl təhrir dəftərinə görə keçmiş Çuxursəd bəylərbəyliyi ərazisi iki livaya – *İrəvan* və *Naxçıvan livalarına* bölünmüşdü. İrəvan livasına 10 nahiyyə daxil idi: *İrəvan, Qərbi, Gərnə, Vədi, Aralıq, Talın, Ərmus, Abnik, Abaran, Şərabxana*. Naxçıvan livası isə 16 nahiyyədən (*Ağcaqala, Məvaziyyə-Xatun, Mülki-Arslanlı, Qarabağ, Dərəşam, Dərənürgüt, Dərəşahbuz, Bazarçay, Şərur, Şorlu, Zar, Zəbil, Əlincə, Sisyan, Azadçiran, Ordubad*) və 1 qəzadan – Naxçıvan qəzasından (sancığından) ibarət idi (3, s.8-9; 5, s.47-48). Bu zaman Maku, İğdır, Sürməli nahiyyələri ilə yanaşı Zar, Zəbil və Şərur nahiyyələri də Naxçıvan sancığının tərkibindən çıxarılaraq İrəvan əyalətinə birləşdirilir. Eyni zamanda, İrəvan əyalətinin ərazisində *Göyçə, Məzrəə, Xinzirək, Qırxbulaq, Dərəçiçək, Sədərək nahiyyələri* və *Şörəyel livası* yaradılmışdı. XVI əsrin sonunda mövcud olmuş Talın, Ərmus, Abnik, Şərabxana nahiyyələri, eləcə də Naxçıvan sancığının ərazisindəki Bazarçay və Ağcaqala nahiyyələri ləğv olunmuşdu (3, s.9).

Türkiyə tarixçisi Əli Sinan Bilgili keçmiş Çuxursəd (İrəvan) bəylərbəyliyi Osmanlı hakimiyyəti haqqında Osmanlı mənbələrindəki məlumatları analiz edərək yazır: “*İrəvan əyalətinin 1728-ci ildəki sərhədləri və inzibati bölgüsü 1590 və 1603-cü illərlə müqayisədə ciddi bir dəyişikliyə uğramamışdır. Bölgə əsasən eyni qalmaqlla yanaşı Maku da bu əyalətə daxil edilmişdir. ... Talın, Ərmus, Abnik, Şərabxana ləğv edilmişdir. Aralıq qəzası Aralıq və İğdır olaraq iki inzibati bölməyə ayrılmışdır. Daha öncə Qarsın tərkibində olan Sürməli və Şürəgel də bu əyalətə daxil edilmişdir. ... İrəvanın mərkəzi Qırxbulaq nahiyyəsinə daxil edilmişdir*” (10, s.89-90).

Qeyd edilən inzibati bölgədə *liva/qəza* yalnız İrəvan, Naxçıvan və Şürəgelə aid edilmiş, digər qalanları isə *nahiyə* kimi qeyd edilmişdir. Ancaq bu nahiyyələrin hər biri qəza statusuna malikdir və buradakı nahiyyə və qəza kəlmələri eyni anlamı daşıyırdı. Çox sayda türk əhalinin tərk etdiyi Abaran, Gərnə, Sədərək və Sürməli həm də kənd/şəhər statusuna malik idi (10, s.90).

Bütün bunlara yekun olaraq, “*Müfəssəl dəftərə görə, Rəvan livası 12 nahiyyədən (Qırxbulaq, Kərpə, Dərəçiçək, Abaran, Sürməli, İğdır, Aralıq, Sədərək, Maku, Şərur, Vədi, Gərnə) və Şürəgel livasından ibarət olduğu halda, icmal dəftərdə Sədərək nahiyyəsi və Şürəgel livası yoxdur, əvəzində Xinzirək, Göyçə, Məzrəə adlı üç yeni nahiyyə formalaşdırılmış və Naxçıvana aid Dərələyəz nahiyyəsi də Rəvan livasına daxil edilmişdir. Beləliklə, icmal dəftərə görə, Rəvan livası 15 nahiyyədən təşkil olunmuşdur.*”

Ərazi-inzibati quruluşdakı bu dəyişiklik öz növbəsində müfəssəl və icmal dəftərlərdəki kəndlərin, məzrələlərin və s. sayısında müəyyən fərqlər səbəb olmuşdur. Belə ki, müfəssəl dəftərdə 1004 kənd, 26 məzrə qeyd olunduğu halda, icmal dəftərdə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 1512 (boş kəndlər ilə birlikdə) və 120 təşkil edirdi” (8, s.6).

1727-ci il tarixli müfəssəl dəftərin təsvirinə görə, İrəvanın şimal-qərbində Çuxursədin təbii sərhədlərindən biri olan, 4095 m. hündürlüyə malik Alagöz (Elegez) dağı yerləşir. Yazda qarın əriməsi və bölgədə yağan yağıntılar nəticəsində əmələ gələn su dağın düz və enli dibi vasitəsilə cənuba və qərbə doğru hərəkət edərək müxtəlif axınlar və çaylar əmələ gətirir. Bu çayların özünəməxsus qolları da vardır. Məsələn, “*Abaran nahiyyəsinin Kürkin çayı Alagöz dağından başlanaraq Qəzənfər kəndinə çatanda iki qola ayrılır. Bu qollardan biri Qərbi nahiyyəsinə, biri isə Abaran nahiyyəsinin suvarılmasında istifadə olunur*” (13, s.5).

İrəvan şəhərinin təsviri. XVII əsrin Osmanlı qaynaqlarında İrəvan “...üzüm bağları və gül-çiçəklərlə bəzədilmiş, Zəngi çayının şəffaf bir bulaq kimi yanından axdığı, mülayim iqlimi, münbit torpağı olan bir şəhər” kimi təsvir olunur (bax: 10, s.124-125).

1727-ci il “*İrəvan əyalətinin müfəssəl təhriir dəftəri*”nin məlumatına görə, İrəvan şəhəri 1590-cı il siyahıyaalınmasında olduğu kimi 2 yaşayış məntəqəsindən, daxili şəhər (*mahalle-i köhnəşəhir*) və şəhəratrafi qəsəbədən (*varaoş-i kal'a-i Revan*) ibarət idi. Daxili şəhər “*nefs- kal'a-i Revan*” şəklində təqdim olunsada, qala işərisindəki məhəllələrin adları qeyd edilməmişdi. Ehtimal ki, şəhərin qala divarları məhv edilmiş daxili şəhərlə və şəhəratrafi qəsəbələr birləşmiş və bu səbəbdən “*mahalle-i köhnəşəhir və varaoş-i kal'a-i Revan*” adlanmışdır. Dəftərdə bir vəqflə bağlı məlumatda qeyd edilən “*İrəvan qalası içərisində, Topxananın yanında*” ifadəsindən bu yerin top və digər silahların istehsal edildiyi və saxlandığı yer olaraq Topxana adlandırıldığını söyləmək olar (13, s.50).

Mənbənin məlumatına görə bu dövrdə şəhər 4 məhəlləyə bölündü: “*Köhnə şəhər (Əski şəhər), Dəmirbulaq, Dərəkənd və Təpəbaşı* (bax: 8, s. 3). İrəvan üçün edilən ilk siyahıyaalmada (TTD 633) şəhərin qala divarlarından kənarda yerləşən Bağlar, Hacı İlyas, Yenice və Oxçubərd 1727-ci il təhriir dəftərində (TTD 901) məhəllə deyil kənd olaraq qeyd edilmişdir. İlk siyahıyaalmada Göykənd, Arbani və Zəngə böyük ehtimalla birləşərək *Təpəbaşı* adını almışdır (13, s.50; 11, s.107).

Əhalinin vəziyyəti. Osmanlıların 1724-cü ildə Çuxursəd (İrəvan) bəylərbəyliyi ərazisində aparıldığı hərbi əməliyyatı zamanı əhali 1583-cü il əməliyyatında olduğu kimi bölgədən qaçmağa çalışmış, İrəvanın ələ keçirilməsindən sonra isə sürgün və köçlər başlamışdır. Əslində 1724-cü ildə İrəvan qalasının alınmasının iştirakçısı olmuş Kəmani Mustafa Ağa “*Rəvan fəthnaməsi*” əsərində 15.000 Qızılbaş türkünün osmanlılar tərəfindən sürgün edildiyini yazır (9, s. 46-47). İrəvan müfəssəl dəftərində Dərəçiçək, Abaran, Qərbi, Sədərək, Vadi və Sürməlinin türk əhalisinin çoxunun bu yerləri tərk etdiyi və şəhərlərin kəndlərə çevrildiyini izləmək mümkündür (11, s.107).

Bu haqda F.Hüseyn yazır: “*1727-ci ildə həyata keçirilən təhriir, yəni siyahıyaalınma İrəvan əyalətinin adi, normal şəraitdə olduğu dönmədə deyil, müharibə nəticəsində vilayətin xüsusilə demografik statusu baxımından düçar olduğu qeyri-sabit, hətta ekstremal bir durumda həyata keçirilmişdir. Bu vəziyyət, əhalinin kütləvi şəkildə köç etməsi nəticəsində yaşayış məskənlərinin viran qalması, çox sayda kəndlərdə isə sadəcə bir-neçə ailənin yaşaması kimi hallarla müşayiət olunurdu İrəvan vilayətində ümumilikdə 392 boş kənd qeydə alınmışdır ki, bu da əyalət üzrə kəndlərin ümumi sayının (1004) 1/3 hissəsindən çoxunu təşkil edirdi*” (8, s.7).

Yerli əhali tərəfindən yaşayış məskənlərinin kütləvi şəkildə tərk edilməsinin səbəbləri təhriir dəftərdə göstərilməsə də, dövrün digərmənbəllərindən görüldüyü kimi, əhalini doğma yurd-yuvalarını tərk etməyəvadar edən əsas səbəb müharibələr zamanı vilayətin əldən-ələ keçməsişəraitində məzhəbçilik üzündən təqiblərə məruz qalmamaq və yaxud daha güvənli, əlverişli yerlərdə məskunlaşmaq ehtiyacı ilə bağlı idi.

Müfəssəl dəftərdə əhalinin statistikası ilə bağlı da mühüm məlumatlar əldə etmək mümkündür. Dəftərin məlumatına görə İrəvan şəhərində 662 ev (xanə) və 9 subay, yəni təqribən 3319 nəfər əhali yaşayırdı. Bu əhalinin 2140 nəfəri (428 ev) türk-müsəlman, 1179 nəfəri isə (234 ailə, 9 subay) qeyri-müsəlmanlardan ibarət idi (11, s.108).

Müfəssəl dəftəri tədqiq edən F.Hüseynin yazdığına görə: “...müfəssəl dəftərlərdə vergi ödəyici-

ləri inzibati bölgələr üzrə qeydiyyatla alındığı üçün bu dəftərlərin məlumatı icmal dəftərlərdən fərqli olaraq həmin inzibati ərazinin həm də demoqrafik durumunu əks etdirməyə imkan verir. Buna görə də, məhz müfəssəl dəftərlərin statistik məlumatları, daha dəqiq desək, vergi ödəyicilərinin sayını əks etdirən statistik məlumatlar əsasında bölgə əhalisinin təxmini sayını və tərkibini hesablamaq mümkündür. Bununla belə nəzərə almaq lazımdır ki, dəftərin tərtib olunduğu dövrdə vergilər dini mənsubiyyətə, ailəstatusuna (evli, subay) və əkin sahəsinin ölçüsünə görə tənzimləndiyi üçün vergi ödəyiciləri də buna müvafiq olaraq kateqoriyalar üzrə qeydə alınır. Belə ki, əgər müsəlman əhali, müsəlmanlar üçün əsas vergi növü sayılan çift (çift rəsmi) vergisinin, əkin sahənin (çiftliyin) ölçüsünə görə tətbiq olunduğu üç kateqoriyasında (bütün çift, nim çift və bənnak), bundan əlavə, torpağı olmayanlar və başqasının torpaq sahəsində işləyənlər cəbə, subaylar isə mücərrəd olmaqla, ümumiyyətlə, beş kateqoriyada təsnif olunurdularsa, qeyri-müsəlman əhali (dəftərdə bu əhali gebran adlanır) çift vergisinin qarşılığı olan ispanca vergisinin ödəyiciləri kimi xanə, subaylar isə mücərrəd kimi qeydə alınaraq yalnız iki kateqoriyada təsnif olunurdular” (8, s.6-7).

Diqqət çəkən məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, dəftərdə qeyd olunan bütün qeyri-müsəlman əhali gebran adlanır və etnik mənsubiyyəti haqda məlumat verilmir. Lakin dövrün erməni mənbəyi sayılan “Anonim erməni xronikası”nda İrəvan şəhərində 100 xristian qaraçı ailəsinin yaşadığı qeyd olunmuşdu (17, s.12; 5, s.76). Qərbi Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin sayını süni şəkildə artırmaq məqsədi ilə əksər erməni müəllifləri həmin dövrdə bölgədə yaşayan bütün xristian əhalinin etnik mənsubiyyətə görə erməni kimi təqdim etməkdən çəkinmirlər.

Qərbi Azərbaycanın onomastik vahidləri. İrəvan əyalətinin 1727-ci ilə aid müfəssəl təhriş dəftərində qədim türk tayfalarının adları ilə bağlı kifayət qədər **onomastik vahidlər** qeydə alınmışdır. Bu da sübut edir ki, Çuxursəd (İrəvan) bölgəsi qədim zamanlardan türk tayfalarının sıx şəkildə yaşadığı bölgə olmuşdur. Mənbənin tədqiqatçısı F.Hüseyn tərəfindən bu onomastik vahidlər sistemləşdirilmiş və müxtəlif qruplar üzrə təsnif edilmişdir. Müəllifin yazdığına görə, türk mənşəli kənd adlarının ən böyük hissəsini *coğrafi relyefi və təbii şəraiti* əks etdirən oykonimlər təşkil edir: (*Ağcaqışlaq, Böyrüdəlik, Çatqıran, Daşqışlaq, Dərəçiçək, Dərəkəndi, Yelqovan, Əyribucaq, Gözəldərə, və s.*); **orooykonimlər** (*Göydaş, Kəlbqaya, Qaraburun, Qaratəpə, Qayaqtəpə, Qızılburun, Sarıqaya, Yumrudaş və s.*); **hidrooykonimlər** (*Acıgöl, Acıkəhriz, Şaharxı, Xatunkəhrizi, Ağbulaq, Böyük Gökənd, Damcılı, Daşbulaq və s.*); **zooykonimlər** (*Camışlı, Maral, Öküzlü, Arslanlıdərə və s.*); **fitoooykonimlər** (*Almalı, Armudlu Bağcaçıq, Çiçək, Çiydəmli, İydəli, Qamışlı və s.*) qrupları üzrə təsnif etmişdir (8, s.18-19).

F.Hüseyn Çuxursəd (İrəvan) bölgəsinin türk mənşəli **etnooykonimlərindən** bəhs edən məqaləsində (bax: 12, s. 2279-2296) Şürəgəl livasında *Gümri*, Gərbi nahiyyəsində *Aqsaqılu*, Abaran nahiyyəsində *Abaran* və *Yuxarı Abaran* kəndləri, Qırxbulaq nahiyyəsində *Qızılqala* nəzdindəki *Abdallar* məzrəəsi və Garni nahiyyəsində *Abdallar* və *Yuxarı Abdallar* kəndləri, Şərur və Garni nahiyyələrində *Quşçı* adlı kəndlər, İğdır nahiyyəsində *Qaraçullu*, Sürməlinahiyyəsində *Tərnəvit*, Gərbi nahiyyəsində və Şürəgəl livasında *Kötəkli*, *Göyərçinli* adlı kəndlər, Qırxbulaq nahiyyəsində *Kəngərə*, Şürəgəl livasında *Qıpçaq*, Dərəçiçək nahiyyəsində *Toqluca*, İğdır nahiyyəsində *Qazancı*, Şərurda *Qazancı* və s. kimi müxtəlif Türk boy və əsirətlərinin adlarını özündə əks etdirən nümunələr təqdim etmişdir.

Bir qrup onomastik material isə sırf Oğuz boylarının adları ilə bağlıdır: Şürəgəl livasında *Avşar* kəndi və məzrəəsi və Vədi nahiyyəsində *Kəlvən Avşar*, Şərur nahiyyəsində *Bəydili*, *Aşağı* və *Yuxarı Qarqın*, İğdır nahiyyəsində eyni adlı *İğdır*, Şürəgəl livasında Eymürlərə aid *Eymirxanlı*, Sürməli nahiyyəsində *Çəpni*, Aralıq nahiyyəsində *Quzugüdənli* kəndləri və s. *İnəkli*, *Yılanlı/İlanlı*, *Yeni Ördəkli* və *Köhnə Ördəkli* kəndlərinin adı da ilk baxışda zoomorf səciyyə daşıdıqları kimi görünə bilər, əslində Oğuz boylarının adları ilə bağlı olduqları tədqiqatçılar tərəfindən müəyyən edilmişdir. Təhriş dəftərinin etnotoponomik materialı arasında ən böyük qrup Türkman əsirətlərinin adı ilə bağlıdır: *Avcı* (*Evci*), *Bayburd*, *Bozdoğan*, *Çıraqlı*, *Dəvəli*, *Ərəbgirli*, *Hacılı*, *Kösələr*, *Qacarbəyli*, *Qaraqoyunlu*, *Quzugüdənli*, *Muğanlı*, *Reyhanlı*, *Sabunculu*, *Sofular* və s. (bax: 12, s.2289).

Hətta, müfəssəl dəftərdə gebran kimi qeyd olunan xristian əhalinin şəxs adlarına diqqət yetirdikdə bu adların etnik cəhətdən erməniyə aid olmadığını izləmək mümkündür. Məsələn, “gebran əhalisi arasında *Abbas*, *Abdal*, *Abdin*, *Abdullah*, *Allahqulu*, *Allahverdi*, *Allahyar*, *Bağır*, *Dövlət*, *Comərd*, *Cövhar*, *Əmir xan*, *Əvəz*, *Gülnəzər*, *Haqnəzər*, *İbrahim*, *İsaqulu*, *Mail*, *Mehdi*, *Mehrab*, *Məlik*, *Mirzə*, *Mux-*

tar, Murad, Nəbi, Nuri, Pirbəy, Rüstəm, Şahnəzər, Yaqub və s. kimi çox işlənən müsəlman adları ilə yanaşı Ağaxan, Arslan, Asvadur, Budaq, Dilənçi, Gündüz, Qaragöz, Qaratel, Qorqmaz, Malxas, Nurxan, Ocaqqulu, Satılmış, Şihak, Uluxan, Yadgar, Yolçu və s. kimi sırf türk və alban mənşəli adlara da rast gəlinir” (8, s.12-13).

Nəticə. XVIII əsrin I yarısı Azərbaycan tarixinin mühüm qaynağı olan müfəssəl təhrir dəftərində (“Rəvan livasının müfəssəl təhrir dəftəri” (TTD-901) ehtiva edilən mühüm məlumatlardan yalnız bir qismini – Qərbi Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsü, İrəvan şəhərinin təsviri, əhalinin vəziyyəti, Qərbi Azərbaycanın onomastik vahidlərini yığcam şəkildə nəzərdən keçirdik.

Müfəssəl təhrir dəftərinin verdiyi məlumatlarda İrəvan bölgələrində yaşayan əhalinin əksəriyyətinin türk-müsəlman olması, Osmanlı-Səfəvi müharibələri zamanı yerli əhalinin məcburən doğma torpaqlarını tərk etməsi və s. kimi mühüm məsələləri izləmək mümkündür.

Dəftərlərin ehtiva etdiyi məlumatlar Qərbi Azərbaycan (İrəvan) coğrafiyasında yüzlərlə qədim türk mənşəli (hun, kimmer, skif, oğuz, qıpçaq və s.) yer adlarının olduğunu, tarix boyu türk boylarının, tayfalarının və toplumlarının məskunlaşması nəticəsində yaranan zəngin toponimik materialı, hətta xristianların yaşadığı, lakin türk-müsəlman adları daşıyan kəndlərin də sayının olduqca çox olması faktını izləməyə imkan verir. Bu faktlar erməni müəllifləri tərəfindən İrəvan bölgəsində ermənilərin qədimdən məskunlaşması, sayının şişirdilməsi və s. kimi saxta faktlarını ifşa etməkdə misilsiz əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan: beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi (1639-1828). I cild. (Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akad. müx. üzvü Y.M.Mahmudov, t.e.d. K.K.Şükürov). Bakı, “Regionların İnkişafı İctimai Birliyi”, 2009. – 512 s.
2. Azərbaycan tarixi (7 cildə), (XIII-XVIII əsrlər). / Bakı, Elm, III cild, 1999. – 584 s.
3. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akd. Z.Bünyadov, t.e.n. H.Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: “Elm”, 1996. – 148 s.
4. İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri (tərtibçi Tofiq Nəcəfli), Bakı, “Çaşıoğlu”, 2009. – 688 s.
5. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2009. – 576 s.
6. İslamoğlu Mehmet Alaaddin. İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftərində Azərbaycan tarixi məsələləri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası, Bakı, 2017. – 210 s.
7. 1590-cı il tarixli “İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri”. Transliterasiya və tərcümə edənlər: tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Hüsəməddin Qaramanlı və Mehmet Alaaddin İslamoğlu, araşdırma mətnləri, ön soz, qeyd, şərh və göstəricilər tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Hüsəməddin Qaramanlıdır. Bakı, “Birol Groub” MMC, 2023. – 576 s.
8. 1727-ci il tarixli Rəvan livası müfəssəl təhrir dəftəri. Ttransliterasiya, tərcümə, giriş, terminoloji lüğət və göstəricilər tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Fərəh Hüseynindir. Bakı, “İdeal-Print MMC”, 2021, – 796 s.
9. Aktepe M. Münir. 1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetləri və Silahşör Kemanî Mustafa Ağa'nın Revan Fətihi-nəməsi. İstanbul, “İÜFEF Yayınları”, 1970. – 145 s.
10. Bilgili Ali Sinan. Osmanlı İran ve Azerbaycan I (16. ve 18. Yüzyıllar Sosyal ve Ekonomik Tarih). Erzurum, “Bozkır Yayınları”, 2004, –322 s.
11. Bilgili Ali Sinan. Osmanlı Tapu Tahrir Defterlerine Göre İran-Azerbaycan Şehirlerinde Ermeniler // Ermeni Araştırmaları, 2016, №53, s. 99-140.
12. Hüseyn F. “1728 Tarihli Revân Livâsi Mufasssal Tahrir Defteri'nde Türk Kökenli Etnooykonimler”, XVII Türk Tarih Kurumu Kongresi 15-17 Eylül 2014 Ankara, Kongreye sunulan Bildiriler, IV cilt – VI kısım Osmanlı tarihi, Ankara, 2018, s. 2279-2296.
13. İlğaz Selcuk. Osmanlı Hâkimiyetinde Revan (Çukursa'ad) (XVI.-XVIII. Yüzyıllar Arasında Sosyo-Ekonomik Tarih), Doktora Tezi, Erzurum, 2010. – 321 s.
14. İvecan Raif. Revan Livası Yerleşim ve Nüfus Yapısı (1724-1730) // Tarih Dergisi, Sayı 50

(2009/2), İstanbul, 2010, s.121-148.

15. Kütükoğlu B. Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590). c. I. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1962. – 233 s.

16. Mehmedov H. (Karamanlı), “Osmanlı Dönemi Revan Eyaleti Tapu Tahrir Defterleri”, XII Türk Tarih Kongresine sunulan Bildiriler, cilt III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s.683-690.

17. Армянская анонимная хроника 1722-1736 гг. (Перевод с турецкого и примечания академика АН Азерб. ССР Бунятова З.М.). / – Баку: «Элм», 1988. – 64 с.

ШАБНАМ РУСТАМОВА

*Докторант Института истории и этнологии
имени А.А.Бакиханова НАНА*

ЗНАЧЕНИЕ ОСМАНСКИХ НАЛОГОВЫХ ТЕТРАДЕЙ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

С помощью крупных центров силы в 1918 году армянские вандалы создали себе государство на исторических землях Западного Азербайджана (Чухурсаад-Иреванский регион), присвоили себе этот край и уничтожили материальное и духовное наследие всего тюрко-мусульманского населения региона. Тем не менее, они до сих пор представляют себя как коренные жители этих земель. Роль первичных источников, в том числе детальных и сводных реестров, содержащих историю региона Чухурсаад (Иреван) с конца XVI века до первых 30 лет XVIII века и хранящихся в Османском архиве канцелярии премьер-министра в Стамбуле (Турция), неоспорима в разоблачении армянской лжи.

В представленной статье рассматривается значение детального тевизного реестра (TTD-901), составленного османскими чиновниками в 1725–1727 годах и являющегося важным источником по истории Азербайджана XVIII века, для изучения истории Западного Азербайджана. На основе данных, содержащихся в реестрах, кратко анализируются административно-территориальное деление Западного Азербайджана, описание города Иреван, положение населения, а также материалы, связанные с ономастическими единицами региона.

Ключевые слова: регион Чухурсаад (Иреван), город Иреван, ономастические единицы, детальный реестр.

SHABNAM RUSTAMOVA

*Doctoral student at the Institute of History and Ethnology
named after A.A. Bakikhanov of ANAS*

THE IMPORTANCE OF “OTTOMAN TAHRIR REGISTERS” IN THE STUDY OF THE HISTORY OF WESTERN AZERBAIJAN

With the support of major power centers, in 1918, Armenian vandals established their own state on the historical lands of Western Azerbaijan (Chukhursad-Irevan region), seized this territory, and destroyed the material and spiritual culture of the entire Turkic-Muslim population of the region. Nevertheless, they continue to present themselves as the indigenous inhabitants of these lands. The role of primary sources in exposing Armenian falsehoods is undeniable, particularly the detailed and summary registers preserved in the Ottoman Archives of the Prime Ministry in Istanbul, Turkey, which encompass the history of the Chukhursad (Irevan) region from the late 16th century to the first three decades of the 18th century.

This article discusses the significance of the detailed Ottoman tahrir register (TTD-901), compiled by Ottoman officials between 1725 and 1727, as a key source for studying the history of Wes-

tern Azerbaijan in the first half of the 18th century. Based on the information contained in these registers, the article provides a concise analysis of the administrative-territorial division of Western Azerbaijan, a description of the city of Irevan, the demographic situation, and materials related to the onomastic units of the region.

Keywords: Chukhursad (Irevan) region, Irevan city, onomastic units, detailed tahrir register.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 04 fevral 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 04 mart 2025-ci il.

Rəyçilər: t.e.d. Tofiq Nəcəfli, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.
